

הרב ישראל דנדרוביץ מגיד שיעורי הירושלמי בקול הדף ערד

פיטום שמן בשביעית

הפסוק

בשורשו ולעיין בטעמי האיסור שנתנו לכך רבותינו הראשונים, ובוה לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא ולברר את האופנים שבהם אין בכך איסור, לתועלת החפצים לפטם שמן של שביעית ונפשם בשאלתם לדעת את המעשה אשר יעשון ביתרון הכשרות.

(ג) מרן הבית יוסף בפירושו 'כסף משנה' הראה ששורש האיסור שפסק הרמב"ם (הלכות שמיטה ויובל פ"ה ה"ו): "ולא יפטם את השמן" מקורו מדברי התוספתא במסכת שביעית (פ"ו הל' ח), שכן כך שנינו שם: "אין עושין את היין אילנתית ואת השמן ערב". עשיית 'שמן ערב' היינו לפטם את השמן כדלעיל, והבריייתא קובעת להדיא שפעולה זו אסורה בשמן של שביעית, מטעם שלא פורש.

וראיתי להגר"י ליברמן בספרו 'משנת יוסף' (שביעית פ"ח, קונטרס אכילת פירות שביעית אות יא) שהעיר על דברי הכסף משנה בהערה נמרצה: המעיין בגוף דברי התוספתא יראה שבהמשך דבריה חוזרת התוספתא לשנות דין זה והיא קובעת (בהל' יג): "אין מפטמין שמן של שביעית". ואם כי אכן דין זה הוא אותו דין כמו איסור עשיית שמן ערב, אולם לכאורה יותר מתאים היה אילו הכסף משנה היה מראה באצבע את מקור דברי הרמב"ם "ולא יפטם את השמן" בהלכה זו אשר "אין מפטמין שמן של שביעית" דהיינו הך ולא בהלכה השניה, והניח בקושיה.

(ד) ואם כי הערתו נכונה מאוד, תמהני עליו שעד שהוא דן מדוע הכסף משנה ציין להלכה זו שבתוספתא ולא לאחרת, היה לו לתמוה על עצם דברי התוספתא שכפלה את

(א) גם בימינו אנו עושים עדיין שוחרי הבריות שימוש בנוסחאות העתיקות של פיטום שמן והכנת 'שמן ערב'. הרעיון שבפיטום הוא להחדיר את ניחוחות עצי הבשמים אל תוך שמן הזית, כך שהסך את בשרו משמן זה ייהנה מריחו הטוב לצד סגולותיו הבריאותיות. פיטום השמן נעשה בבישול איטי של שמן זית כשבתוכו מר ואהלות עם כל ראשי בשמים. חלק מהשמן נספג ונבלע אל תוך שיחי ועלי הריח, והשאר מקבל ארומה מיוחדת ממגוון הבשמים.

אם כי טיבו של השמן משתבח להפליא, ושמן זה שיסוך ממנו בקטנותו הוא שיעמוד לו בזקנותו, הרי שהפיטום מקלקל את טעמו של השמן ושוב הוא אינו ראוי למאכל כי אם לסיכה, וזאת מחמת שרובם של עצי הבשמים אינם ראויים למאכל, והפיטום מעביר גם את תכונה זו אל תוך השמן. במקרה שהפיטום נעשה במיני בשמים הראויים למאכל כקינמון וכרכום וכיוצא בזה, עדיין השמן ראוי גם למאכל. כמובן שאם כבר מתחילה השמן אינו ראוי למאכל, הרי שהפיטום אינו משנה כלום לגבי אפשרות האכילה.

(ב) בשנה השביעית היא שנת השמיטה אסור מעיקר הדין לפטם שמן ולהכין שמן ערב, וזאת כמפורש בתלמוד הירושלמי (מסכת שביעית פ"ח ה"ב): "אין מפטמין שמן של שביעית".

אלא שכמעט ולא מצאתי בספרי הפסיקה שייתכסו לאופנים שבהם יהיה מותר מעיקר הדין לפטם שמן של שביעית. ובקעה הניחו לי להתגדר ללבן דין זה

ולכן בא ה'אמונת איתן' ומיישב את כפילות דברי התוספתא בענין אחר: "דהרישא משום הסיפא נקט, דהכי קתני 'אין עושין את השמן ערב ואם עשה את השמן ערב וכו' דאיצטריך לאשמעינן דמותר לסוך בשמן הערב שעשה משום הכי ראוי שיתחיל דאין עושין שמן ערב, וכמו כן אחר כך דקתני 'אין מפטמין שמן של שביעית אבל לוקחין שמן ערב מכל מקום' קתני גם כן כדי לאשמעינן הסיפא דמותר ליקח שמן מפותם מן החשוד על השביעית וכפי שיבואר, ובזה מתורץ שפיר קושיית החסדי דוד".

(ז) והנראה לענ"ד לתרץ את דברי הכסף משנה מהערת ה'משנת יוסף' ולהציל את דברי התוספתא מקושית ה'חסדי דוד' בהקדם מה שכתב רבינו שלמה סיריליאו בפירושו על הירושלמי (שביעית, שם) בביאור טעם איסור הפיטום: "אין מפטמין שמן של שביעית. בתרומה נמי תנן כהאי גוונא בפרק בתרא דתרומות (ה"א) ופירש רבינו שמשון [משאנן] ז"ל: אין מפטמין שמן של תרומה לשום בו תבלין ושרשי בשמים, שבולעין את השמן ואזיל לאיבוד דשרשים לא מיתאכלי; והכי נמי הכא".

ומבואר כאן שלדעת הר"ש משאנן יסוד האיסור אינו אלא מחמת כך שעצי הבשמים בולעים את השמן, ועל ידי כך הולך השמן של שביעית לאיבוד. ונמצא שאם יעלה בידינו לפטם את השמן מבלי שיבלע בעצים, לא יהא בזה כל איסור.

(ח) ויש להעיר בזה מדברי הבבלי במסכת הוריות (דף יא ב): "ת"ר, שמן המשחה שעשה משה במדבר, היו שולקים בו את העיקרים, דברי רבי יהודה. רבי יוסי אומר: והלא לסוך את העקרים אינו סופק, אלא שורין את העקרים במים, ומציף עליו שמן וקולט את הריח וקפחו". ופירש רש"י שעל ידי שריית העיקרים במים הם "מתמלאים מן המים ושוב לא יהו בולעים מן השמן כל כך".

דבריה ללא צורך, שכן לאחר שהתוספתא כבר קובעת את האיסור באומרה שאין לעשות שמן ערב היא חוזרת שוב ואומרת שאין מפטמין את השמן.

והרי זה אומר דרשני: כפילות זו על שום מה היא באה, ואם התוספתא כבר אסרה לפטם את השמן ולעשותו ערב, מה היא באה להשמיענו בפעם הנוספת שהיא חוזרת ושונה את האיסור לפטם שמן של שביעית. (ה) על מדוכה זו בהבנת כפילות דברי התוספתא, אכן כבר ישב הגאון רבי דוד פארדו, והקשה זאת בספרו 'חסדי דוד' על התוספתא (שם): "אין מפטמין שמן של שביעית. ואם תאמר, הא תנא ליה בריש פירקין 'אין עושין את השמן ערב' והא תו למה לי".

ויעוין לו שתירץ ששני אופנים של שמן ערב יש כאן, והוא עם מה שכתב הרמב"ם (פ"ט מהלכות ברכות הל' ג): "שמן זית שכבשו או שטחנו עד שחזר ריחו נודף מברך עליו בורא עצי בשמים, שמן שבשמו כעין שמן המשחה מברך עליו בורא מיני בשמים" — "ועל פי זה יש לפרש דלעיל דתנן 'אין עושין שמן ערב' היינו לכתשו או לטחנו, דרצונו לומר השמן לבדו בלא שום בושם, על ידי כתישה; והכא היינו בלא כתישה, אלא לערב בו בשמים שיקלוט הריח, ותרוייהו צריכי".

(ו) ובספר 'אמונת איתן' הנדפס זה עתה מתורתו של האדמו"ר מבערגסאז זצ"ל — ב"ח של הרה"ק רבי אהרן מבעלזא זי"ע (פ"ת תשס"ז, עניני שביעית סימן כה) האריך בתירוצו של ה'חסדי דוד' ולדבריו: "אי אפשר לחלק כך לא בדברי התוספתא הנ"ל ולא בדברי הירושלמי דידן מצד משמעות הלשון... מסתבר יותר לומר דהא דקתני 'אין עושין שמן ערב' ואחר כך 'אין מפטמין את השמן' דהיינו הך, וכולם על ידי כתישה ופיטום על ידי העירוב בשמים בשמן".

מקום האיסור הוא בכך שמוציאו מכלל שמן אכילה ומורידו להיות שמן הראוי לסיכה בלבד.

הוי אומר: הר"ש משאנץ והרמב"ם נחלקו אם חוששים להפסד השמן בכמות או באיכות. שהר"ש משאנץ חשש להפסד ה'כמות' של השמן בכך שהשמן נבלע אל תוך הבשרים, ואילו הרמב"ם חשש להפסד ה'איכות' של השמן בכך שהשמן נפגם ונפסל מאכילה.

(י) ומילתא אגב אורחא אציין שכמדומה שגם הר"א מפולדא (בפירושו לירושלמי שם) נתכוון לפירוש הרמב"ם, שכן כתב: "אין מפטמין שמן של שביעית — במיני בשמים, הואיל והוא ראוי בלא פטום", ויש מהאחרונים שהבינו דבריו שאחרי הפיטום נהיה השמן ראוי יותר, והאריכו לתמוה עליו והניחו דבריו בצריך עיון דאם כן למה יהא אסור לפטם כיון שאינו מפסידו אלא משביחו (וראה 'אמונת איתן' שם).

ולדידי נראה שלא נתכוון מהר"א פולדא אלא כדברי הרמב"ם שהפיטום מקלקל את השמן, ולה נתכוון בנתינת הטעם שאין מפטמין שמן של שביעית "הואיל והוא ראוי בלא פטום" ואילו לאחר הפיטום הוא כבר אינו ראוי למאכל, ונמצא הפיטום מוציא את השמן מכלל מאכל.

(יא) ופשוט הוא שלטעמו של הרמב"ם נמצא שלא הועלנו כלום בעצתנו, ואין די בכך שעצי הבשרים בלועים במים כדי להתיר את הפיטום, כיון שהאיסור הוא בעצם הפיטום שפוגם את השמן באכילה ומפסיד את איכות השמן, ואף כאן הבשרים פוגמים את השמן.

ומצאתי בספר 'שש המערכות' (פרשבורג ת"ר, פי"א דתרומות) שכבר חידש את נפקא מינה זו בין שני הטעמים של הר"ש משאנץ והרמב"ם, בגוונא שעצי הבשרים כבר בלועים במים, שלטעמו של הר"ש משאנץ שהאיסור הוא מפני שהשמן נבלע בעצים

ויעוין במסכת כריתות (דף ה א) שהובאו דברי רבי יוסי בשינוי מה: "כיצד עושה, הביאו העיקרין ושלקום במים", ופירש רש"י^{אוצר החכמה} "ושראן במים — שיבלעו המים ולכשיציף עליהן השמן לא יבלעוהו".

ומסתברא מילתא שבאם שולקים את העיקרים במים שוב אין הם בולעים את השמן כלל. ומעתה משכחת לה גוונא שבה יהא מותר לפטם שמן של שביעית, והוא באם קודם הפיטום ישלוק את עצי הבשרים במים, ורק לאחר שיבלעו את המים עד ששוב לא יוכלו לבלוע עוד, יפטמם בשמן של שביעית.

וכוחא דהיתרא יבוא מכך שכל האיסור הוא מחמת כך שהשמן הולך לאיבוד בכך שנבלע בעצים, ואילו כאן שהעצים בלועים במים והשמן קיים ועומד מבלי להבלע אין בזה כל איסור.

(ט) איברא שאם הר"ש סיריליאו תמך יתדות^{אוצר החכמה} על דברי הר"ש משאנץ בתרומות, הרי שהתם בתרומות מצאנו כי הרמב"ם נחלק עליו בטעם האיסור, שכן כתב הרמב"ם בפירוש המשנה (תרומות ריש פי"א): "מפטמין את השמן, הוא שרוקחין אותו בדברים שריחן טוב, מפני שמשנה טעמו ומוציאו מכלל שמן ועושהו מכלל המשחות שמשתמשים בהן הרופאים שאינן ראויין לאכילה". וכך פסק בידו החזקה (תרומות פי"א ה"ג): "ואין מפטמין את השמן מפני שהוא מוציא מכלל מאכלות ועושהו שמן משחה".

ודון מינה ומינה לנידון דידן שאף בשביעית יהיה כן טעם האיסור לפטם שמן של שביעית, והוא לפי שעל ידי הפיטום הוא מפסיד את כל השמן ופוגמו מלהיות ראוי למאכל, שדרך עצי הבשרים ושיחי הריח שהם אינם ראויים לאכילה, וכשמפטם בהם את השמן נפסל השמן מאכילה ואינו ראוי אלא לסיכה. ואם כי קי"ל שמותר לסוך את הגוף בשמן של שביעית, מכל

שאינן כאן כפילות הדינים בתוספתא אלא הם שני דינים, ולהשמיענו באה התוספתא שיש לחשוש באיסור הפיטום מחמת שני טעמים, הן מפאת הפסד הכמות והן מפאת הפסד האיכות, ודי אפילו כשמתקיים אחד מהם כדי לאסור את פיטום השמן.

(יג) ויש להטעים את הדברים כשנתבונן בהמשך דברי התוספתא, שלאחר שהיא אוסרת לעשות שמן ערב היא מוסיפה כיצד הדין בדיעבד: "ואם עשה את... השמן ערב סך את השמן" ואילו לאחר שהיא חוזרת ואוסרת לפטם את השמן אין היא מוסיפה כיצד יהיה הדין אם עשה כן בדיעבד.

והנה בבואינו לדון היכי ליהוי דינא בדיעבד היה לכאורה מקום לחלק לפי טעמי הרמב"ם והר"ש משאנץ, שכן להר"ש משאנץ שפגם הפיטום הוא בכמות השמן, אם כן השמן הנשאר לאחר הפיטום אין בו כל חסרון ואין סיבה לאסרו, ומשל למה הדבר דומה למי שבידו בקבוק שמן של שביעית ושפך מקצתו שבוודאי מותר השמן ראוי לכל, ואין צריכים להשמיענו זאת.

ואילו להרמב"ם שפגם הפיטום הוא באיכות כל השמן, הרי שבכל שמן הפיטום נעשה האיסור, ושפיר יש לדון בכולו אם הוא נאסר, ועלה בעינן לאשמעין שלמרות האיסור עדיין השמן מותר בסיכה.

ולדברינו שההלכה הראשונה בתוספתא האוסרת לעשות שמן ערב עוסקת בפגם איכות השמן, אתי שפיר מדוע התוספתא ממשיכה ואומרת שלמרות שהשמן כולו נפגם על ידי הפיטום מכל מקום הוא מותר בסיכה. אולם ההלכה השניה בתוספתא האוסרת לפטם את השמן באופן של פגם בכמות השמן, אין היא צריכה להוסיף שבדיעבד השמן מותר דפשיטא הוא וכדאמרן לעיל.

(יד) ובזה עולים יפה דברי הכסף משנה שציין את מקור דברי הרמב"ם בדברי התוספתא, דווקא בהלכה של שמן ערב ולא

הרי שכאן אין איסור, ואילו לטעמו של הרמב"ם שהאיסור הוא מפני שפוגם את השמן הרי שהאיסור במקומו עומד.

ויש עמדי להוסיף נפקא מינה בין טעמי הר"ש משאנץ והרמב"ם לאידך גיסא, והוא בגוונא שאינו מפטם את השמן בשיחי ועלי בשמים שאינם ראויים לאכילה אלא מפטמו בקנמון וכרכום וכיוצא בזה שהם ראויים למאכל, ותולדותיהם כיוצא בהם שאף השמן המפוטם בהם ראוי למאכל.

שאליבא דהרמב"ם האוסר את הפיטום מחמת פגימת השמן מאכילה והפסד איכותו, הרי שכיוון שכאן השמן עדיין ראוי למאכל אין כאן פגם בשמן ולא נפסד באיכותו, ושפיר יהא מותר כך לפטם שמן של שביעית. אולם להר"ש משאנץ האוסר את הפיטום מחמת הפסד הכמות בכך שהשמן נבלע בבשמים (שכבר אינם ראויים למאכל לאחר הפיטום) הרי שאף בכה"ג יהיה האיסור עדיין קיים.

(יב) ומעתה יש לחדש ולפרש שלדעת התוספתא שני הטעמים צדקו יחדיו ואלו ואלו דברי אלוקים חיים (כפי דחזינן שאכן הר"ע מברטנורא בתרומות הביא את שני הטעמים), ומה שפסקה התוספתא מתחילה שאין עושים שמן ערב היינו שאין מפטמין שמן לצורך סיכה מחמת הפסד האיכות, בכך שעל ידי הפיטום שוב אין השמן ראוי לאכילה, ואיסור זה קיים גם בגוונא שהבשמים בלועים במים ואינם בולעים עוד מהשמן, כיון שהאיסור הוא בעצם פגימת השמן.

ומה שפסקה התוספתא לאחר מכן שאין מפטמין שמן של שביעית הוא דין אחר ונפרד הנאמר בשמן שהוא ראוי לאכילה, מחמת שמפטמין אותו בבשמים הנאכלים, והטעם שאסור לעשות כן הוא לפי מחמת הפסד הכמות שנחסר השמן הנבלע בבשמים (שהולכים לאיבוד לאחר הפיטום). ומיושב בזה בטוב הערת ה'חסדי דוד'

אין השמן ראוי לאכילה והפיטום אינו מעלה ואינו מוריד, אולם להר"ש משאנץ עדיין יהיה אסור לפטם כיון שיש כאן הפסד הכמות בכך שהשמן נבלע בבשמים. ומכלל הדברים למדנו לגידון דידן כיצד

יהא מותר לפטם שמן של שביעית אליבא דכולי עלמא, והוא שכדי לצאת ידי טעם הר"ש משאנץ חובה עלינו קודם הפיטום לשלוק את הבשמים במים כדי שיבלעו מן המים ושוב לא יבלעו מן השמן לאחר מכן, כך שהשמן לא יחסר בכמות. וכדי לצאת ידי טעם הרמב"ם עלינו להשתמש או בבשמים הראויים למאכל שאינם פוגמים את השמן או בשמן שכבר בלאו הכי אינו ראוי למאכל, כך שהפיטום לא יחסיר את השמן באיכות. ובדיעבד כשפיטם שלא לפי העצות הנזכרים, הרי שלפי הר"ש משאנץ שהוא פגם בכמות פשיטא ואין צריך לומר שמותר השמן אין בו איסור, ואף לדעת הרמב"ם שהוא פגם באיכות, מכל מקום הוא מותר בסיכה בשופי.

וכל מה שכתבנו כאן הוא אינו אלא שקלא וטריא מצד קדושת שמן של שביעית, ועדיין לא נכנסנו לשאלת קדושת שביעית בבשמים שהוא ענין רחב הראוי למאמר בפני עצמו.

בהלכה שאין מפטמין שמן, וזאת מכיון שהרי דעת הרמב"ם הוא שאיסור הפיטום הוא רק מחמת פגם איכות השמן, ובזה הרי יש סברא לאסור מחמת הפיטום את כל השמן הפגום.

ואם כן פשוט הוא שמקור דברי הרמב"ם לשיטתו בטעם האיסור הוא דווקא בהלכה זו שבתוספתא המוסיפה שלמרות הפיטום אין בכך איסור, ולא בהלכה האחרת שהיא עולה יפה רק לטעם הר"ש משאנץ שלפיו אפילו אין צורך להשמיע שמותר השמן אין בו איסור.

ואל תשיביני דאם כן היה לו להרמב"ם עצמו להשמיע תיכף ומיד שהשמן שנתפסם אין בו איסור, לפי שאכן ^{אוצר החכמה} הכסף משנה על אתר כבר נדרש לשאלה זו בסיימו את דבריו שהרמב"ם השמיט זאת כאן לפי שדין זה כבר כלול בדבריו שם בסמוך.

טו) ויצוין ^{א"ת 11/08/2018} כאן שבעיקר טעמי הרמב"ם והר"ש משאנץ יש להוסיף ולמצוא נפקא מינה נוספת בינם, והוא בגוונא שהשמן המתפסם אינו ראוי לאכילה (וכגון שרמת החומציות בשמן היא גבוהה מאוד באופן שאין היא ראויה לאכילה), שלטעמו של הרמב"ם יהיה מותר לפטם שכן אין כאן הפסד האיכות, שהלא גם בלי הפיטום כבר